

Ибраимов О., Темирова Б.Т.

**УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ
ЖЫЛДАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА «МАНАС»
ЭПОСУНУН ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ**

Ибраимов О., Темирова Б.Т.

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЭПОСА «МАНАС» В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ
В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

O. Ibraimov, B.T. Temirova

**INTERPRETATION OF EPOS «MANAS» IN KYRGYZ
POETRY DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR**

УДК: 82.0.398.221.(575. 2)

Кыргыз адабиятынын жаралуу, калыптануу мезгили болгон 20-30-жылдары советтик тоталитардык доордогу ар түрдүү коомдук-саясий абал, адабий тенденциялар эпос дүйнөсүн жазма поэзиянын тилине оодарууга терс таасирин тийгизгени, деле “Манас” темасы жарым-жартылай гана абалда элге жеткирилгени белгилүү. Улуу Ата мекендик согуш жылдарында “Манас” эпосу менен жазма поэзиянын байланышы, карым-катышы, өз ара бири-бирине таасири жана андагы көркөм кубулуштар изилдөөгө алынды. Согуш жылдарында “Манас” эпосуна карата кыска мөөнөттө коомдук-саясий, маданий шарттар түзүлө калды. Натыйжада Ж.Бөкөнбаев, А.Токомбаев, К.Маликов ж.б. акындар ырларында элдик поэтикалык мураска таасирленүү, анын бай образдык арсеналын өздөштүрүү аракеттери болуп, изги иштер жүргөнү менен чыгармаларында механикалык түрдө көчүрүп алуу да, көркөм интерпретация да болгону, айрым көрүнүштөр көркөм тажрыйбанын жетишсиздигинен, чындап чыгармачылык жетилүү доору келип жете электигинен келип чыкканы, бул процесс көп жагынан табигый процесс экендиги белгилүү. Байыркы мурас кайсы мезгил болбосун көөнөргүс көркөм кенч катары ар дайым роль ойноп келгени дагы бир жолу тастыкталды.

Негизги сөздөр: фольклор, эпос, эпикалык ойлоо, реалдуулук, поэзия, интерпретация, мотив, акын.

Известно, что время появления и формирования кыргызской литературы в 20-30-е годы и различные общественно-политические события советской тоталитарной эпохи, литературные тенденции в переводе эпического мира на письменную поэзию, даже тема “Манаса” осталась в половинчатом виде. Взятые для исследования Великая Отечественная война, связь эпоса “Манас” с письменной поэзией в годы войны, взаимодействие и взаимное влияние друг на друга его художественных элементов. В годы войны были созданы на короткий срок общественно-политические и культурные условия для эпоса “Манас”. В результате Дж.Боконбаев, А. Токомбаев, К. Маликов и другие акыны сделали попытки влияния народной поэзии на великое наследие, освоения его богатого арсенала, но несмотря

на некоторые шаги, в их произведениях встречаются и механические копирования, и художественная интерпретация, но некоторые недостатки художественного опыта, недостаточная зрелость в создании произведений, этот процесс с многих сторон не был воспринят как нормальный, естественный процесс. Еще раз доказано, что древнее наследие, несмотря на время, за века становления всегда играет роль художественной сокровищницы.

Ключевые слова: фольклор, эпос, эпическое мышление, реализм, поэзия, интерпретация, мотив, поэт.

It is known, that time appearance and formation of Kyrgyz literature in the 20-30s and different public-political events of totalitarian epochs, literature tendens; in translation of epic world in written poetry, even item “Manas” is done hardly for research 13 taken Great Patriotic War, links epos Manas with written poetry during the war, interaction and interest each other and its feature elements. During the war time there was made public-political and cultural condition for Manas for short time. In result Dj. Bokombaev, A. Tokombaev, K. Malikov and other poets made a try to involve people to poetry for great heritage, learning its rich artoury, but in spite of this step, we can meet some mechanical faults of artistic skills, not enough maturity in making work, this process was not accepted as a normal, natural process. It was proved again, that ancient heritage, in spite of time it plays a great role in artistic(literature) treasure for a long century.

Key words: folklor, epic, realistic poetry, interpretation, motive, poet.

Улуу Ата мекендик согуш жылдарында эпосторго, жалпы эле элдик мурастарга мамиле абдан эле өзгөргөн. Атайын коммунисттик партиянын токтому аркылуу “Манас” эпосун жарыкка чыгаруу, адабият менен искусствонун тармактарында кайра иштеп чыгуу демилгеси жигердүү көтөрүлө баштаган. Дегеле дүйнөлүк экинчи согуштун каардуу жылдарында эпосторго кайрылуу, жоокерлердин эрдигин “Манастын” тили менен стилизациялоо (мисалы,

А.Токомбаевдин 28 баатыр” поэмасын алалы) кеңири таралган чыгармачыл практика болчу. Эпостогу окуя-көрүнүштөрдүн көп түрдүүлүгү, көп түстүүлүгү, каармандардын жаркын образдары, түбөлүктүү идеялары кайсы мезгил болбосун актуалдуулугун жоготпойт экен. Даанышмандык менен адилеттүүлүк, терең рух, эң негизгиси, патриоттуулук, мекенчилдиктин улуу мисалдары согуш убагында башкы темага айланган.

Теориялык жактан деле, практикалык мааниде деле “Манастын” шаркырап-күркүрөп агып жаткан эпикалык угуму акындарыбызга илебин тийгизбей коюшу мүмкүн эмес эле. Мындай жемиштүү таасирлердин бир мисалы Ж.Бөкөнбаевдин чыгармачылыгынан жакшы көрүнөт. Акын 30-жылдардын аягында “Манас” үчилтигинин негизинде бир топ ыр, поэмаларды жараткан. Өзгөчө согуш мезгилинде элибиздин духун көтөрүүдө, патриоттук сезимин шыктандырууда, арнамысын ойготууда, достукту чыңдоодо акын-жазуучулардын фольклорго кайрылуусу күчөй баштаган. Маселен, Ж.Бөкөнбаевдин “Өңүмдө көргөн түш”, “Чептен эрдин күчү бек” поэмалары, “Семетей” пьесасы, “Айчүрөк” операсынын либреттосу, (жазгандар - Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, К.Маликов,) А.Токомбаевдин “Манас” операсынын либреттосу, К.Жантөшевдин “Курманбек” К.Маликовдун “Жаңыл” аттуу драмаларын атоого болот.

Согуш жылдарында “Манастын” поэтикалык дүйнөсүнүн “ачкычын” табууга белсемдүү киришкен акын жана драматург Ж.Бөкөнбаев болду. Акын “Манас” үчилтигинин сюжеттинде, мотивинде, поэтикалык ыкмаларында жазылган эпостук дух ширелишкен “Саламы ушул Сайранын”, “Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга”, “Көл үстүндө”, “Жүрөгүм менин Кызыл Туу”, “Сайран күү” сыяктуу ырлары белгилүү. Автор чыгармаларында элдин эркиндиги, көз карандысыздыгы, Ата журттун коргоо, патриоттуулук, согуш жана тынчтык, достук сыяктуу маселелерди көтөрүүдө көөнө мурастагы түбөлүк идеяларга, адамзаттык баалуулуктарга кайрылды. Ж.Бөкөнбаевдин чыгармачылыгындагы мүнөздүү көрүнүш – элдик оозеки чыгармаларга ыктоо, “Манастын” өзөктүү окуяларын, каармандардын образдарын, поэтикалык каражаттарын активдүү колдонуу аракетин байкалат. Ж.Бөкөнбаев менен К. Маликовдун фольклорго карата өзгөчө мами-

леси тууралуу адабиятчы С.Жигитов: “акындардын көпчүлүк ырлары, образдык түзүлүшү, поэтикалык ыкмалары, лексикалык каражаттары жагынан эл ырчыларынын төкмө ырларынан анча деле айырмаланбай калган, жомоктук-мифологиялык элестерге жана параллелизмдерге жык толгон, ассонанстар менен аллитрацияларга туташ чырмалышкан фольклордук духтагы эркин импровизацияларды ырларында чубалжытып жаза беришкен, али фольклордук таасирден биротоло бошоно элек, окуучулардын арасында мурдагыдан да кадыры бийиктей түшкөн болуучу. Деги эле илгертен тааныш баатырдык образдар, сюжеттер, поэтикалык ыкмалар, көркөм сөз каражаттары мезгилдин өктөм чакырыктарын калың журтка тез да, түз да жеткирип, жеңишке шыктандырып турган эле” [1, 61-62], - дейт. Ырас, ал кездеги жаңы телчигип келаткан профессионал адабият бир жагынан элдик фольклорго бекем таянып турса, экинчи жактан жаңы доордун талаптарына ылайык формалык-мазмундук жаңыланууларды башынан өткөрүп жаткан кези болчу. Мындай көрүнүш дээрлик жеке чыгармачылыкка мүнөздүү болгондуктан улуттук мурасты ар бир сүрөткер чыгармачылык дараметине жараша айкалыштыра билген. Согуш алааматын чагылдырууда көркөм ыкма катары акын-жазуучулардын чыгармачылыгында адабий шарттуулук маанилүү роль ойногон. Ошондуктан Ж. Бөкөнбаевдин “Ажал менен Арнамыс”, “Чептен эрдин күчү бек”, “Тарастын бейитинде”, “Өңүмдө көргөн түш” сыяктуу поэмаларында көркөм шарттуулукту өнүмдүү пайдалануусу анын көркөм образ жаратуудагы стилдик өзгөчөлүгү катары да мааниге ээ.

Дегинкиси 40-жылдардын поэзиясында фольклордук салттар менен эл акындарынын поэтикалык стихиясы камыр-жумур аралашып, согуш алааматын тереңирээк берүүдө чечүүчү ролду ойногон экен. Буга Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылыгы толук күбө. Калемгердин согуш убагындагы поэтикалык ой жүгүртүүсү элдик фольклордун туюнтуу каражаттарын чыгармачылык менен колдонуу аркылуу байыган, бул анын ырларына эпостук стиль, романтикалык боек берип, көп учурда кадимкидей үстөмдүк роль ойнойт. К.Маликовдун пикиринде: “Жоомарттын “Семетей” пьесасын жазышы, “Айчүрөктүн” либреттосун жазууга катышышы анын фольклорго чексиз берилгендиги, элдик поэзия

белгилүү даражада Жоомарттын жан азыгы жана устаты болгондугун айгинелейт” [156]. Акын “Манас” баштаган фольклордук чыгармаларды кайра реалисттик поэзияда иштеп чыгууга, эки көркөм дүйнөнүн байланышын чыңдоого тынымсыз аракеттенди, өзүнүн чыйыр жолун салды.

“Манастын” жагымдуу таасирлери ошол кездеги дагы бир таланттуу акын А.Токомбаевдин “28 баатыр” деген поэмасынан да даана көрүнөт. Чыгарманы акын согуш мезгилинде зор эрдик көрсөткөн генерал-майор Панфиловдун дивизиясындагы 28 каарман жоокерлерге арнап жазган. Автор баатырлардын образын жаратыш үчүн атайлап эпостун мотивине, стилистикасына, поэтикалык ыкмаларына кайрылат. Акын поэмасында эпоско мүнөздүү болгон композициялык курулушту, стилдик каражаттарды өздөштүрүлбөгөн түрдө пайдаланат. Чыгарманын башында эле улуу эпоско тиешелүү ремарканы же зачинди окуйбуз: “Муну мындай таштайлы, / 28 баатырдын, / Эрдигинен баштайлы” [5, 152].

Ырас, Жоомарт Бөкөнбаев эпостун тилин жана образдык каражаттарын жаңы поэтикалык системанын контекстинде пайдаланууга аракет жасаса, Токомбаев “Манастын” автоматизм болуп калган стилдик ыкмаларын атайлап, башкача айтканда, аң сезимдүү түрдө колдонот. Натыйжада эпос менен реалисттик поэманын ортосундагы синтез жаралат, чыгарманын көркөм таасири арта түшкөн. Баса, ушул сыяктуу мисалдар элдик оозеки чыгармалардагы, жомоктордогу ар түрдүү формаларда айтылган образдык каражаттарды түздөн-түз профессионалдык искусствого пайдалануу салты орус жана боордош элдердин адабиятында кеңири жолугат. Маселен, улуу акын М.Ю. Лермонтовдун “Купец Калашников жөнүндө ыр” деген бир чыгармасы бар. Ошондо орустун эски эпикалык баянынын башталышы, б.а. зачини пайдаланылган. Орус акыны өз чыгармасында көөнө элдик былиналардын тилин тайманбай эле колдонуп, орус поэзиясынын атактуу шедеврин жараткан.

Ал эми А.Токомбаев да чындык турмушта болуп өткөн 28 панфиловчул баатырлардын легендага айланган эрдигин көрсөтүү үчүн эпостун духун, илебин берейин деп, анын зачинин пайдаланган. Андан тышкары акын чыгармасын толугу менен эпостун салттуу формасына салган.

Акын эпосто кандай болсо, түз эле башынан ээрчип жөнөйт. Биздин оюбузча, эпикалык салттарды сөзмө сөз, механикалык түрдө пайдалануу дайым эле чыгармачыл ийгилик алып келбейт. Маселен, биз сөз кылып жаткан чыгармада согуш трагедиясын, чыныгы турмушта жашап өткөн каармандардын тагдырын, көрсөткөн эрдигин, патриоттук духун ачып берүүдө үстүрттөн сүрөттөлүп, эпос менен реалисттик поэма чындап ширетилбей, чыгарма жасалмадай көрүнүп калган. Акын согуш алааматтын өз көзү менен көрүп аралашпагандыктан поэмадагы 28 панфиловчу эпостогу каармандардай таасир этип, согуштун трагедиясы жомоктогудай сүрөттөлүп, караандай тууроого жол берилген. Ошондой эле чыгармада жалпы образдар үстүртөн түзүлүп, уйкаштык кууп олтуруп көп кайталоолор, каармандардын кулк-мүнөзүнө ыксыз салыштыруулар, эпитеттер арбын, ишенимсиз сүрөттөөлөр орун алган.

Окумуштуу С.Жигитовтуура белгилегендей, “28 баатыр” поэмасында А. Токомбаев Москва алдында зор эрдик көрсөткөн айтылуу баатырлардын өлбөс атагын даңазалап, алар кармашып жаткан картинаны көрсөтүү үчүн “Манас” эпосунун зачининен тартып ыр түзүлүшүнө чейин, туруктуу эпитеттеринен тартып жомоктук-гиперболалык сүрөттөө ыкмасына чейин механикалык түрдө көчүрүп өтөт. Натыйжада ал ырды окуп жатып азыркы согуштун реалдуулугун кылчалык сезе албайсың, кадыресе жөнөкөй адамдардын жандуу элесин көрө албайсың. “Согуштук картина жомоктогудай өтө эле шарттуу мүнөздө болуп калган. Демек, “Манас” эпосунун көркөм формасы жаңы мазмунду ойдогудай ача албай калганын атайылап айтуу деле артыкбаштык кылар” [1, 80], - дейт. Чындыгында А.Токомбаевдин бул чыгармасы фольклорду механикалык түрдө пайдалануу кандай залал экендигин көрсөткөн чыгарма десек туура болот го.

Окумуштуу А.Садыков: “А.Токомбаев “28 баатырда” “Манас” эпосунун сүйлөмдөрүн, сүрөттөөлөрүн, ритмикасын, баатырдык-фантастикалык мотивин толук өзгөртүүсүз алып, жаңы адамдардын образын түзүүгө пайдаланат. Чыгарманы колго алгандан кийин поэманы “Манастын мотиви менен” окуп чыгабыз. Ал эми “Манас” эпосундагы байыркы казат менен Ата Мекендик согуштун, эпикалык каармандар менен 28 баа-

тырдын ортосун параллель коюуга болбойт. Себеби, Манас көп апыртуулар менен берилген эпостук каарман болсо, 28 баатыр кадимки эле биз көрүп, билип жүргөн реалдуу адамдар. Андай болгондон кийин биринин тумагы, экинчисине чак келбей тургандыгы ачык нерсе” [2, 31-32], - экендигин көрсөтөт. Эгер маселенин теориялык аспекти караштыра турган болсок, эпос менен профессионалдык поэзиянын карым-катышы татаал маселелердин бири. “Манас” баштаган оозеки чыгармаларды реалисттик жазма адабияттын көркөм дүйнөсүнө айкалыштыруу кандайдыр көзгө дароо эле уруна бербеген имманенттик кубулуш. Ошондуктан калемгерлер эпикалык стилди пайдаланууда кандай болсо, ошол турпатында көчүрүп албастан, сүрөттөөгө алган предметке, мезгил жана мейкиндик аралыгына, жанрдын бөтөнчөлүгүнө ылайык чыгармачылык менен иштеп чыгуу зарылдыгын эске алышы керек.

Эпос дүйнөсү синкреттик мүнөзгө ээ, ал көркөм өнүгүүнүн көп катмарларынан (мифологиялык, фантастикалык, реалисттик ж.б.) турганы белгилүү. Андыктан А. Токомбаев генерал-майор В. Панфиловдун дивизиясындагы 28 баатырдын каармандыгын ачып берүүдө баатырдык эпостун сырткы формасы жаңы мазмунга анча шайкеш келбей, натыйжада дүйнөнү дүңгүрөткөн легендарлуу окуянын ички табияты, патриоттук духу ачылбаган. Алааматка кабылган адам тагдырлары, жоокерлердин жандуу элеси бүдөмүктөнүп, жомоктогудай шарттуу мүнөзгө, өң-түскө ээ болуп калган.

Акын Т. Үмөталиев “Бабам Манас”, “Кечиктим” деген ырында жоокерлерди улуу согушта Манастын чоролорундай эр жүрөк, кайраттуу болууга чакырат. Ошону менен бирге эпосторго кайрылуу согуштун биринчи жылдарында өтө көп учурады. Бирок майдандын чыныгы катаал реалиялары бара-бара эпикалык мотивдерди кыйла эле сүрүп чыгарып, анын ордуна реалисттик боектор, турмуштук деталдар басымдуу боло баштаганын да эске алуу керек.

Акын К. Маликовдун “Каркырада бир түнү”, “Кайнар булак”, “Ала-Тоолук курдаштар” өңдүү ырлары да “Манас” эпосунун таасиринде жазылган. Эпикалык каармандардын эрдигин, кулк-мүнөзүн көрсөтүүдө чыгармачылык мамиле жетишпейт. “Манастын тукумдары” аттуу ырынан мындай саптарды табабыз: “Манас сындуу жоо

жеңүүнү үйрөнгөн, кыргыз эли, биз - Манастын тукуму” [4, 67]. Кантсе да башка акындардай ошол кандуу жылдарда советтик жоокерлердин даңазалуу баатырдыгына арнап ыр жазганда эпостогу каармандарга салыштырышкан, алардай болууга үндөшкөн, патриоттук духун көтөрүшкөн, келечекке ишенүүгө чакырышкан.

40-50-жылдардагы кыргыз адабиятынын өнүгүү жолунда ар кыл оош-кыйыштар менен бирге жазма поэзияда эки стихиянын: бир тараптан элдик адабий мурастардын энергетикасы дем берсе, экинчи тараптан профессионал адабияттын мыйзамдары жана эстетикасы алга жетелеп, натыйжада бир катар маанилүү көркөмдүк-эстетикалык жетишкендиктер, алдыга карай секириктер жасалыптыр. Нукура профессионал адабияттын эстетикалык принциптери практика жүзүндө ишке ашканын, фольклордук-эпикалык ойлоодон, индивидуалдуу көркөм ойлоого жетүүнүн мисалын А. Осмоновдун 1945-жылы чыккан “Махабат” жыйнагы конкреттүү көрсөтүп, таанытып берди. Согуш жылдарындагы көөнө мурас менен жазма адабияттын көркөм айкалышуусун карап жатып, маселенин теориялык аспекти караштыра турган болсок, эки методологиялык аспектте: синхрониялык жана диахрониялык аспектте иликтөөгө аракеттендик.

Чындыгында эле ар бир адабий доордун бул же тигил маселеге өзүнчө көз карашы болот жана ошол себептен биз адабий фактыларга, чыгармаларга, айрыкча таасирленүү маселесине ошол доордун көз карашы менен карашыбыз керек. Бул бир жагы. Экинчи жагы, ошол адабий фактыларды же чыгармаларды изилдеп атып, изилдөөчү эч качан ошол фактынын же кубулуштун кийинки замандардагы тагдырын же эволюциясын көңүлүнөн чыгарып кое албайт. Демек, “Манас” үчилтиги ар бир доордо жазуучулардын чыгармачылыгына ошол доордун призмасы аркылуу трансформацияланган. Мындай учурда биз синхрондук аспекттен гана туруп талдоо жүргүзүшүбүз керек. Ошону менен бирге эпос менен кыргыз адабиятынын жандуу ич ара аракеттенишүүсү өнүктү, өстү, жаңы көз караштар менен байыды, татаал эволюциялык процессти башынан кечирди. Бул маселени бир гана диахрониялык аспектте изилдөө зарыл. Албетте, “Манас” үчилтиги социалдык табияты боюнча эл тарабынан жаратылып, муундан муунга, атадан балага өтүп жашап келген баатырдык эпос. Ал

эми жазма адабият болсо жеке адам тарабынан ишке ашырылган (индивидуалдуу ойлоо, жазуу, сызуу) жеке чыгармачылык дүйнө. Андыктан калемгерлердин эпос дүйнөсүнө кайрылышы анын эстетикалык - көркөм тажрыйбалары аркылуу индивидуалдуу багытта ишке ашырылат.

Жыйынтыктап айтканда, Ж.Бөкөнбаев, А.Токомбаев, Т.Үмөталиев, К.Маликовдун ырларында элдик поэтикалык мураска таасирленүү, анын бай образдык арсеналын өздөштүрүү аракеттери болду. Акындар үгүттө, чакырык максатында эпостун образдык традицияларына көп кайрылышып, Манас баштаган эпикалык каармандарынын эрдигин согуштагы жоокерлерди шыктандыруу үчүн пайдаланышкан. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, жаңы өсүп келаткан кыргыздын калем ээлери салттуу поэтикалык формулаларга, көркөм сөз каражаттарына таянышы көп жагынан мыйзамченемдүү көрүнүш эле.

Акындар өз мезгилинде “Манас” эпосунун көркөм дүйнөсүндөгү адамзаттык баалуулуктар аркылуу элибизге патриоттук дух берип, руханий жактан көмөк көрсөтө алышты. Байыркы мурас кандай мезгил болбосун көөнөргүс көркөм кенч катары ар дайым искусствонун бардык түрлөрү менен карым-катышта жашай турган уникалдуу көркөм кубулуш экендиги дагы бир жолу тастыкталды.

Адабияттар:

1. Жигитов С. Ырлар жана жылдар. - Ф.: Кыргызстан, 1972. - 196-б.
2. Маликов К. (Окурмандардын китеп текчеси сериясы). / Түзгөн.: А.Акматалиев, Э.Сардарбеков. 9 том. - Бишкек: Имак-офсет, 2015. - 472-б.
3. Маликов К. Акын Жоомарт. Советтик Кыргызстан. - ишкек, 1994, 2-март.
4. Садыков А. Жоомарт, Чынгыз жана Шайлообек: Чакан изилдөөлөр. - Бишкек: Бийиктик, 2009. - 156-б.
5. Токомбаев А. Чыгармалар жыйнагы. - Бишкек: Кыргызстан, 1998. - 332-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Жамгырчиева Г.Т.